

Katarzyna Barelkowska*

ARCHITEKTURA PAMIĘCI – TRWANIE MIEJSCA

MEMORY ARCHITECTURE – THE PERMANENCE OF A PLACE

Artykuł porusza problematykę zabytku architektonicznego jako nośnika pamięci oraz jego społecznej percepcji. W oparciu o badania przeprowadzone na 10 wybranych zamkach, ruinach i relikwach architektury obronnej z Wielkopolski i Kujaw przedstawiono tezę, że w szczególnych przypadkach pamięć jest czynnikiem decydującym o przetrwaniu historycznego relikwu. Proces edukowania społeczności koegzystujących z zabytkiem jest niezbędnym warunkiem utrwalania wiedzy, budowania pozytywnej reakcji emocjonalnej, kultywowania pamięci i co za tym idzie przetrwania ruin zamkowych zarówno w sferze ideowej, jak i materialnej.

Słowa kluczowe: pamięć, tożsamość kulturowa, partycypacja społeczna w ochronie zabytków

The paper presents the problem of an architectural monument as a memory carrier and how it is perceived by local community. In result of the research conducted on a group of 10 medieval castles from Wielkopolska and Kujawy, the thesis that memory is crucial to the survival of a historical relic acquired its confirmation along with unexpected manifestations. The process of educating local communities is a necessary condition for the consolidation of knowledge, for the foundation of positive emotional reactions, for cultivation of the memory and thus supporting the conditions necessary to be fulfilled if the survival of the castle ruins is going to happen. This works simultaneously in the formulation of ideology and in the material substance.

Keywords: memory, cultural identity, social participation in monument preservation

Pamięć to zdolność do rejestrowania i ponownego przywoływania informacji. Umysł zapamiętuje, przechowuje i odtwarza informacje o doświadczeniach, wrażeniach i skojarzeniach, dzięki czemu człowiek jest w stanie poznawać swoje otoczenie i budować wiedzę, której używa, by określić wyznacza wzorce podejmowanych działań. Obiekty architektoniczne doskonale wpisują się w schemat funkcjonowania pamięci. W swojej materialnej postaci sta-

nowią zbiór danych o kulturze i historii, w warstwie ideowej inspirują poczynania współczesnych i kształtują kierunki postępowania. Architektura, która jest nośnikiem pamięci stanowi bezcenne dobro, wymagające stałej ochrony, niezwykle istotne z punktu widzenia wpływu zarówno na kształtowanie tożsamości narodowej i kulturowej, jak i na dysponowanie fizyczną substancją poświadczającą wydarzenia i osiągnięcia minionych wieków. Każdy okrucieństwo prze-

* Barelkowska Katarzyna, mgr inż. arch., Uniwersytet Technologiczno-Przyrodniczy w Bydgoszczy, Wydział Budownictwa i Inżynierii Środowiska, Zakład Architektury.

szłości jest źródłem informacji, które zostały odczytane, są odczytywane lub mogą być w przyszłości rozpoznane, stanowiąc cenny komponent narodowego i kulturowego dziedzictwa oraz szczególnie ogniwo łączące przeszłość z teraźniejszością i przyszłością. Dorobek licznych pokoleń w postaci zabytku, trwałej ruiny czy nawet ukrytego pod warstwami ziemi reliktu stanowi nośnik dwóch niezbywalnych składników społecznej tożsamości – prawdy historycznej i historycznego mitu, tworząc ogniwo łączące teraźniejszość z przeszłością.

W konsekwencji wpływu czasu oraz naturalnych procesów destrukcji i rozpadu materialne pozostałości architektury są poniekąd skazane na powolne zatracenie. Wysiłek wkładany w ochronę obiektów historycznych ma na celu maksymalne spowolnienie tych niekorzystnych z punktu widzenia cywilizacji zjawisk i zachowanie materialnej substancji dla przyszłych pokoleń. W relacji człowiek – zabytek równie ważne jest sprawowanie opieki nad zasobem ideowym – trwałość idei, trwałość pamięci, w wielu przypadkach pozostaje proporcjonalnie zależna od zachowania materialnych pozostałości zabytku. Niemniej w sytuacji kiedy obiekt architektoniczny jest bardzo zniszczony, w ruinie bądź w postaci ukrytego pod warstwami ziemi reliktu, wartości ideowe mogą stać się wiodącym nośnikiem pamięci, niekiedy inicjując silniejszą i bardziej efektywną opiekę nad substancją materialną. Trwanie miejsca staje się funkcją *pamięci* o architekturze, pamięci zdolnej podźwignąć architekturę z niebytu, ponieważ nawet w przypadku braku danych o substancji materialnej, braku źródeł, na których można opierać działanie ochronne, konserwatorskie czy rekonstrukcyjne, pojawia się źródło nie mające materialnej postaci, źródło społeczne. Z racji odmiennego statusu tego czynnika, nie mieszczącego się przecież w kanonach ochrony zabytków, nie należącego do arsenału standardowych działań konserwatorów czy architektów uczestniczących w planowaniu i projektowaniu skali interwencji i jej formy, nie sposób

przyznać, by źródło to było algorytmicznym składnikiem procedury analizy stanu zabytków, ale pominięcie wpływu na percepcję obiektu architektonicznego, na jego – także historyczną – rolę, wreszcie na możliwości zapewnienia przetrwania byłoby wyrazem zlekceważenia tego celu, jakiemu w ogóle ochrona zabytków przecież mieni się służyć.

Badania nad oddziaływaniem społecznym i diagnozą szeroko pojętej *pamięci* związanej z obiektami zabytkowymi *architektura militaris* były jednym z istotniejszych wątków poruszanych w ramach projektu badawczego pod nazwą *Formy ochrony i aktywizacji reliktyw średniowiecznej architektury zamkowej na terenie Wielkopolski i Kujaw* [1]. W ramach projektu rozpatrywany był wątek społecznej percepcji wybranych obiektów zamkowych oraz pochodny mu wątek ekonomiczny będący próbą rozpoznania możliwych sposobów określenia ekonomicznych podstaw funkcjonowania tego typu placówek kulturalnych lub miejsc pamięci. Posłużono się badaniem społecznym (ankietami i kwerendami) przeprowadzonym wśród mieszkańców gmin i reprezentantów administracji lokalnej, diagnozowano wizerunek zabytku wśród lokalnej społeczności, stan wiedzy, stosunek emocjonalny oraz potencjalne formy wsparcia przez mieszkańców procesów ochrony czy rewitalizacji, a także przeprowadzono analizę porównawczą, analizę stanu i analizę przypadków badając referencyjne obiekty w kraju [przypis – Janowiec] i zagranicą.

Większość poddanych badaniu lokalizacji obejmuje obiekty [2], które pozostają na uboczu zainteresowań konserwatorskich, z rzadka stając się przedmiotem badań historycznych, archeologicznych czy architektonicznych. Wyniki ankiety potwierdzają stosunkowo łatwą do sformułowania nawet intuicyjnie tezę, że zamki, które zachowały się do naszych czasów w formie kubatury czy czytelnej ruiny, należą do zdecydowanie najlepiej rozpoznanych przez społeczność lokalną [3]. Ale to nie te przypadki są szczegól-

nie interesujące. Wyjątkowe są prawidłowości, które dostrzeżono nie w jednym, a kilku obiektach – zjawisko to wykazuje rodzaj sprzężenia zwrotnego, w którym ślad pozostawiony w pamięci przez architekturę, pomimo jej nieobecności, substytuuje ją i domaga się jej powrotu, nierzadko z pominięciem narosłych historycznych stereotypów (jak w przypadku Starogrodu).

W przypadku obiektów zachowanych w stopniu umożliwiającym użytkowanie budynku, funkcja determinuje jakie relacje zawiązują się pomiędzy lokalną społecznością a zabytkiem. Obiekty posiadające walory turystyczne korzystają z licznych, wynikających z tego faktu atutów, niemniej wyniki ankiety pokazują, że turystyka generuje pewne negatywne reakcje lokalnej społeczności. Zamki, których funkcjonowanie na terenie gminy opiera się głównie na turystyce[4], są zazwyczaj przedmiotem dumy i wielu pozytywnych emocji mieszkańców, jednak w mniejszej intensywności występują wtedy zazwyczaj pewne pozytywne emocje, takie jak poczucie obowiązku czy odpowiedzialności mieszkańców za stan zabytku. Funkcje kulturalno-edukacyjne z jednej strony należą do tych najczęściej wskazywanych przez mieszkańców jako pożądane, z drugiej strony również najsilniej wzmacniają pozytywne reakcje zaangażowanie emocjonalne, poczucie przynależności oraz chęć osobistego i bezpośredniego angażowania się w opiekę nad historycznym dziedzictwem.

W przypadku obiektów, które zachowały się w postaci ruiny czy reliktu, scenariusze społecznego odbioru przybierają skrajnie różne formy. W sytuacji, kiedy substancja materialna zostaje ukryta pod warstwami ziemi, w miejscu niedostępnym i zapomnianym przez większość mieszkańców gminy, wyniki ankiet oczywiście diagnozują zarówno niedobory wiedzy, jak i całą gamę negatywnych emocji jakie generuje zapomniany i lekceważony zabytek.

Pośród badanych przykładów widać jednak pewną dywersyfikację, w zależności od tego jak bardzo

substancja fizyczna pozostaje w korelacji z jej wyobrażeniowym wizerunkiem, który jest nośnikiem pamięci bardziej trwałym od zamkowych murów ulegających powolnemu rozpadowi. Przykładem dużego entuzjazmu mieszkańców, jest pielęgnowany obraz zamku w Starogrodzie, który stanowi istotny składnik lokalnej tożsamości pomimo źle konotowanej przez dziesięciolecie obecności krzyżackiej na ziemiach polskich. Przelamanie stereotypu dokumentują odpowiedzi niemal 60% ankietowanych, którzy odczuwają zadowolenie z faktu istnienia zamku, ponadto przeważają inne pozytywne odczucia związane z zamkiem: radość, duma i patriotyzm (sic!). Przypadek ten ukazuje (podobnie, jak kazus Borysławic), że nie występuje bezpośrednia zależność między stanem fizycznym, stopniem zachowania reliktu a stanem wiedzy na jego temat wśród mieszkańców danego obszaru. Wydaje się, że wyniki osiągnięte w Starogrodzie są efektem wieloletnich wysiłków władz lokalnych i elit skoncentrowanych na popularyzowaniu wiedzy o relikcie oraz ogniskowaniu życia kulturalnego mieszkańców wokół zabytku. Dzięki takim działaniom wzmocniło się poczucie współodpowiedzialności i zarazem gotowość czynnego zaangażowania się w opiekę i ochronę cennego, nie tylko w sferze materialnej ale przede wszystkim cennego ideowo, dziedzictwa. Zarazem jest to unaocznienie relacji istotnej dla architektury każdego rodzaju, także tej nie mającej statusu zabytku, że przekaz ideowy jest nośnikiem na tyle istotnych wartości architektonicznych, że potrafi samodzielnie wygenerować przetrwalnik kulturowy dla dowolnego obiektu wytworzonego przez adeptów tej dyscypliny.

Dziedzictwo kulturowe minionych wieków jest wielkim skarbem współczesnych – jest świadectwem historii, źródłem wiedzy i nośnikiem pamięci, a przyszły los materialnych pozostałości po czasach dawno minionych determinują działania i postawy ludzi żyjących w największej bliskości zabytku. Zniszczenie

sprzęga się z zapomnieniem, a elementy, które w sposób materialny przestają istnieć stopniowo zacierają się w społecznej świadomości. To co zaniedbane i zapomniane, ulega przyspieszonej degradacji. W dobie kultury konsumpcyjnej i masowej, pielęgnacja tożsamości kulturowej, wiedzy historycznej

i pamięci wydaje się niezbędnym warunkiem przetrwania cennego dziedzictwa i równocześnie stanowi ważną wskazówkę o mechanizmach funkcjonujących w każdym ogólnym przypadku relacji między obiektem architektonicznym a środowiskiem przestrzennym, w którym ten obiekt egzystuje.

PRZYPISY

[1] Projekt badawczy PB WSG N1/2006 *Formy ochrony i aktywizacji reliktyw średniowiecznej architektury zamkowej na terenie Wielkopolski i Kujaw* realizowanego w Instytucie Architektury i Urbanistyki w Wyższej Szkole Gospodarki w Bydgoszczy.

[2] Nie tylko zamki kubaturowe, również ruiny i relikty.
[3] Spośród badanych lokalizacji ten typ reprezentują obiekty w Kruszwicy, Wenecji i Kole.
[4] Tu zamek w Kruszwicy.

BIBLIOGRAFIA

Baretkowska K., *Środowisko społeczno-kulturowe w otoczeniu zabytku. Cel i struktura badań ankietowych oraz ich aspekt ekonomiczny*, [w:] Zimowski L. (red.), *Eco Architektura Urbanizm Studia*, Wyższa Szkoła Gospodarki w Bydgoszczy, Bydgoszcz 2009.

Baretkowski R., *Restytucja Zamku Królewskiego w Poznaniu. Zagadnienie urbanistyczne, architektoniczne i społeczne w teorii lokalizacji i zastosowaniach*, Ośrodek Wydawnictw Naukowych, Poznań 2003.

Bogdanowski J., *Problem wartości i znaczenia w zespołach zabytkowych*, [w:] Gawłowski J. T., Tomaszek S. i Ziemiński J. (red.), *Aktywizacja obiektów i zespołów architektury zabytkowej*, ZG Politechniki Śląskiej, Pszczyna 1991.

Cielątkowska R., *Współczesne tendencje zabezpieczania zabytkowych ruin w kontekście polskich potrzeb i możliwości*, [w:] Brykowska M. (red.), *Ruiny żywe. Adaptacja zabytków architektury do celów muzealnych. Nowe inspiracje i funkcje dla zamku w Janowcu*, Muzeum Nadwiślańskie w Kazimierzu Dolnym, Kazimierz Dolny 2007.

Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Arkady, Warszawa 1984.

Karwacka E., i Croatto G., *Architektura obronna – metodologiczna hipoteza działania w trudnych kwestiach ochrony zabytkowych obiektów*, [w:] Lewicka M. (red.), *Ochrona Zabytków Architektury Obronnej – Teoria a praktyka*, 18–20 października 2007, Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Burmistrz Miasta Działdowo, przy współpracy z Krajowym Ośrodkiem Badań i Dokumentacji Zabytków, Działdowo 2008.

Kajzer L., Kołodziejcki S., Salm J., *Leksykon Zamków w Polsce*, Arkady, Warszawa 2001.

Maławska I., *Ruiny zamków średniowiecznych. Wybrane problemy współczesne*, [w:] Lewicka M. (red.), *Ochrona Zabytków Architektury Obronnej – Teoria a praktyka*, 18–20 października 2007, Polski Komitet Narodowy Międzynarodowej Rady Ochrony Zabytków ICOMOS, Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Burmistrz Miasta Działdowo, przy współpracy z Krajowym Ośrodkiem Badań i Dokumentacji Zabytków, Działdowo 2008.